

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

V yazı

...Cəlil Məmmədquluzadənin təlyetonlarında ictimai quruluş, müasir siyasət məsələlərinə aid çox kəskin, aydın və inqilabi mahiyyətli fikirlər vardır. Doğrudur, müəllif bilavasitə siyasət məsələlərinə aid uzun-uzadı publisist məqalələr yazırdı. İbarətli dil ilə yazılmış məlumatlı həddən ziyadə uzadın məqalələri, o, "Hayat", "Tərəqqi", "Tərəvizi" kimi qəzetlərdə görür və bunlara güldürdü. "Molla Nəsrəddin" in 2 mart 1908, 9-cu sayında çap etdirildi "Mikrob" adlı təlyetonu o, belə müəllifləri ən yaxşı halda azan göstərən, müalicəsini göstərə bilməyən aciz həkimlərə bənzədir. Ədib burada müasir Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai mərzətini göstərərək yazır: "Cərinələrə mikrobun şirin canına milyonlar ac mikrobun daraşdığı qanını somaqladı və məhz bu həşəratdır mikrob xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən! "Nicat, nicat" deməklə nicat yolu öz-özünə tapılmaz! Müftə-müftə "nicat", "məktəb" deməklə "Fatiya tuman olmaz!" Lazımdır mikrobun mikrobun bədnamından kənar elmə! Yoxsa nə göz yaş tökməklə azan şələ tapar, nə də dua yazmaqla!"

C.Məmmədquluzadə "azan" dedikdə cəmiyyəti, ağır vəziyyətdə olan xalq həyatını nəzərdə tutur. Həmin "azan" onu həmişə, hər yerdə düşündürmüşdür. Ədib bu "həxoşun" deməyini, əlacını tapmışdır?

Bu suala konkret cavab vermək çətinidir. Her halda şübhə yoxdur ki, bütün yazılarında, əməli fəaliyyətində edib bu əlacı axtarırdı.

Bu axtarışlarında da o, həmişə doğru istiqamət tutmuşdu.

Burjua-mülkədar quruluşunun, dini ehkamin, hətta yalan "məşrutə" vədlərinin puçluğunu, bundan "Fatiya tuman olmayacağı" çox doğru dərk etmişdi. C.Məmmədquluzadə həm şahı, həm parlaman üsulunu, həm də burjua respublikalarındakı qayda-qanunu rədd edirdi. Bunların əsl xalq həyatı və mənafeinə zidd mahiyyətini təcrübədən də olsa dürüst dərk edirdi. Deməli, ədib yalnız mədəniyyət, maarif, sənət, ədəbiyyat, dil məsələlərində deyil, məhz siyasət, dövlət quruluşu məsələlərində də inqilabi bir mövqə tuturdu. O, nəinki mülkədar, feodal quruluşu ilə bənzər, həm də müasir burjua islahatı ilə kifayətlənmiş, məşrutəçilik hərəkətinə ümidlər bəsləmədi. O, bunların hamısına tənqidi yanaşır, əsl nicat yolunu isə gələcəkdə, daha böyük ideallarda görürdü. Mahiyyətini dürüst bilməyə də, bütün ölkələrin yoxsullarını birləşməyə çağıran sosial-demokrat məsləhətinin ən müterəqqi, ən minəvver, xalq üçün doğru bir yol olduğunu görüb dərk edirdi. Hələ 1905-1910-cu illərdə ədib gələcək, azad, yeni ictimai quruluşu yaxın gələcəyin parlaq və böyük həqiqəti kimi görürdü. İnanırdı ki, yeni ictimai quruluş onun və onun kimi demokrat yazıçılar və ziyalıların bütün ideallarını tezliklə həyata keçirəcəklər.

Müəllif C.Məmmədquluzadə məfkura və əməli etibarətlə dramaturq və hekayəçi C.Məmmədquluzadəyə çox yaxındır. Bu sahələrdə böyük və cəsarətli bir sənətkarın ayrı-ayrı fəaliyyət dairələrində göstərdiyi yorulmaz və ardıcıl mübarizənin parlaq nəticələndir. Böyük şəxsiyyətlərin fəaliyyəti heç zaman məhdud çərçivə tənzimləz. Çünki onlar xalq və vətən uğrunda lazım gələndə, mümkün olan hər vasitədən məharətlə istifadə etməyi bacarırlar. C.Məmmədquluzadə də öz açıqcası, məsləki yolunda belə qələm çalmış, ölməz, həmişəyaşar əsərlər yaratmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığında olduğu kimi, mühərriklə də

köhnə quruluşu tənqid üçün satiradan, acı gülüşdən əsas ədəbi silah kimi istifadə edirdi. O, özünün məfkura düşmənlərinə qarşı mübarizə məqsədilə kəsəri silah olaraq siyasət satirani seçmişdi. Bu addım o zaman bir çoxlarına qəribə təsir bağışlayırdı. Hətta bəzilərində siyasət və elm aləmində davam edən ciddi, kəskin mübarizə və mübahisələrdən bu dil və üslulda danışmaq absurd görünürdü. Ancaq Cəlil Məmmədquluzadə özü dediyi kimi "heç kəsden qorxmıdım". M.Ə.Sabir şeir sahəsində köhnəlmiş və berkimiş, sədd halına gəlmiş çərçivələri cəsarətlə aşaraq, qəzəl ədəbiyyatı yolunu arxa plana keçirərək yeni bir yol, müasir ictimai-siyasi məzmunlu, mübariz şeir yolunu açdığı kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də bədii nəsir və

izləyən, kütlələrin qəffət yuxusundan ayılmasına, ictimai şüurun inqilablaşmasına kömək edən bir gülüş idi: "Ey mənim müsəlman qardaşları! Zəmani ki, mənədən bir gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açın və gözünüzü yumub, o qəder güldünüz ki... o vaxt ele gülməz etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülsünüz."

...Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza güzgünüzü və diqqətlə baxınız camalınıza". (Bax: "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 7 aprel 1906-cı il, N 1).

Bu mübarizənin dərin ədəbi-ictimai məzmunu vardır. Burada hədəf məhdud deyil, genişdir. Məlumdur ki, hər hansı bir döyüş və ya hüsnün həcmi, xarakteri üçün hədəfin özünün də əhəmiyyəti vardır. C.Məmmədquluzadə satirasının hədəfi, həmişə böyük və qüvvətli olmuşdur. Satira bir fərdə deyil, bütün bir quruluş, ictimai sistemə, köhnə cəmiyyətə qarşı çevrilmişdir. Jurnalın ilk nömrəsinin baş

bəzən paralellər, bəzən isə təzadlar silsiləsi kimi verilir. Leylinin toy eysi-ışreti ilə Məcnunun felakəti müqayisə olunduğu kimi yaranan şəraitlə müqayisə ilə təzahür edir.

Məsələn, M.F.Axundov A.S.Puşkinin ölümü münasibətilə yazdığı "Şerq poeması"nda poeziya aləminə üz verən kədər ilə təbiət səhnələrində – Güllər, çiçəklər aləmində bir münasibət, bir bənzəyiş, bir əlaqə axtarır.

Ancaq Cəlil Məmmədquluzadənin müqayisələri lirik, romantik planda yox, satirik plandadır. Acı gülüş o yerdə və o vaxt kəsəri olur ki, gülən ilə gülüş hədəfi arasında böyük bir təzad olsun.

Yeni sənətkar o hədəfə güle bilər ki, ona nifrət bəsləyir. Belə bir sənətkar, gülüş obyektindən çox yüksəkdə, daha doğrusu, ona qarşı cəbhədə durmalı, özü də möhkəm durmalıdır. Belə bir münasibət Cəlil Məmmədquluzadə ilə onun mübarizə apardığı fanatizm dünyası arasında

başla düşməyə" vadar edir. "Bilməli xəbərlər"də əsas müqəssirdən başqa, bir çoxları öz simasını görürdü; çoxları güman edirdi ki, "burada Molla Nəsrəddin mənə deyir". Bu yol ilə jurnal cinayətkarların, düşmənlərin, xain, riyakar, bədnam adamların canına üşütmə salır, onların bu güldü və doğru sözlərdən vahiməyə düşməsinə səbəb olurdu.

Buna görə də çox yerdə tacir, mülkədarlar, qazılar, arbablar, bəylər, müctəhidlər jurnalın mühəmirini görməyə gözleri yox idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin məqalələrində yumor və satiranın başqa-başqa hədəfi olduğu kimi, bunların ifadə xüsusiyyətləri də başqadır. Ədib zəhmət, xalq və mədəniyyət düşmənlərini satira ilə kəskin atışa tutduğu, onların cirkün əməllərini aqab göstərdiyi halda, xalqın qarşısında çıxması, lakin istibdad quruluşu nəfəsində avamıq, savadsızlıq, köməkçilik ucubandan cübbəçü müsibətlərə dü-

"Molla Nəsrəddin"i təbiət özü yaratdı, yoxsa zaman?

publisistika sahəsində Azərbaycan və ümumən Şərqdə yeni olan bir ağır açıdı.

Müasir mövzularda yazılan dərin siyasi-ictimai məzmunlu, müterəqqi ideyali satirik publisistikasından əsərə, cəhələtə qarşı ən öldürücü silah kimi istifadə etdi. Bu, müəllifin məfkura mübarizəsi və ictimai-siyasi məqsədlər üçün çox doğru bir yol idi. Cəlil Məmmədquluzadə köhnə quruluşu, cəhələtə qarşı işlətdiyi kəskin satirası ilə az zaman kəsiyində xalqın hüsn-rəğbətini qazanmağı bacardı. Söz yox ki, burada jurnalın müdərəcəsinin həlledici rolu danılmazdır. Acı gülüş özü o zaman təsirli və güclü olur ki, müterəqqi fikir və ideyaları, heyat həqiqətini əks etdirsin, istiqaməti düzgün seçsin. Cəlil Məmmədquluzadənin satirası da demokratik məzmunlu satira idi; fəhlənin sahibkara, kəndlilinin mülkədara, zəhmətkeş ziyalının avama, mollaya, bəyə, xana, zəhmətlin istismara, işığın zülmətə gəlməsi idi. Bu, əsas etibarilə ədalətin zülmə və haqsızlığa, inkişafın durğunluğa, heyatın "ölülərə" gəlməsi idi.

Bu gülüşün bütün istiqaməti mütləqiyyətə, müsəlmançılıq deyilən cəhələt aləminə qarşı çevrilmişdi. Bu cəhələt toruna düşən yazıq, avam usta zeynalları gözünü açmaq, onları bu dərin, dözülməz girdablardan çəkib çıxarmaq məqsədini

məqaləsində yazdığı sözlər onun istiqamət və üslubunu aydınlaşdırmaq üçün çox əhəmiyyətlidir.

Deməli, "Molla Nəsrəddin"də gülməli sözlər yazılacaqdır. Ancaq bu sözlərdən doğan gülüş, havayı gültüş deyil, "müsəlman qardaşlara", din, mövhumat, cəhələt dünyasına qarşı çevrilmiş gülüşdür.

Ədib inanırdı ki, "keçə-küçə" qardaşları ayardan, "təpəli fəhlə göz açandan" sonra jurnal yazılarını oxuyacaq, dost-düşmənlərini tanıyacaq, əlinə silah almağa məcbur olacaqdır.

Belə bir inam və əminyyət, xalqın azadlıq yoluna mübarizəsinə möhkəm etiqad C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq ilhamını və enerjisini, satirasının kəsərini qat-qat artırırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə satirasında hələ o zamana qədər Azərbaycan ədəbiyyatında lazımcı müəyyənleşməmiş bir sıra yeni bədii üsullar, xüsusiyyətlər mövcuddur. Bunlardan biri müqayisə üsuludur.

Məlumdur ki, elmdə, fəlsəfə və məntiqdə müqayisə üsulundan istifadə olunur. Klassik ədəbiyyat və sənətdə də bu müqayisələr vasitəsilə varlığı, hadisələri göstərib mənalandırmaq geniş yayılmış bir bədii üsul idi. Nizami, Nesimi, Qətran Təbrizi, Füzuli şeirində bu müqayisələr

var idi. O, bütün qüvvət və qüdrəti ilə cəhələt dünyasına qarşı durur, tənqib, təhqir və hədələrdən qorxmırdı. Düşmənlərinin hər bir tədbir və hərəkətlərində satiraya qida axtarıb tapırdı.

"Molla Nəsrəddin"dəki gülüşün bir üsulu da sözləri tamam əks mənasında olan kinayə üsuludur. Jurnal xəstəlik halını almış bir çox adət və xasiyyətləri kinayəli söz ilə tənqid edir. Burada sözlərin əsl, həqiqi və hamıya məlum mənası deyil, "müsəlman" şüuruna, avam, mövhumatçı, köhnəpərəstlər zehniyyətinə uyğun mənası verilir. "Molla Nəsrəddin" in bu üsul ilə yazdığı lügətlər istər yığcamlılığı, şirinliyi, istərsə təsiri etibarilə satirik ifadənin mükəmməl nümunələrindən hesab oluna bilər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kinayə

"Molla Nəsrəddin"dəki gülüşün bir üsulu da sözləri tamam əks mənasında olan kinayə üsuludur. Jurnal xəstəlik halını almış bir çox adət və xasiyyətləri kinayəli söz ilə tənqid edir. Burada sözlərin əsl, həqiqi və hamıya məlum mənası deyil, "müsəlman" şüuruna, avam, mövhumatçı, köhnəpərəstlər zehniyyətinə uyğun mənası verilir. "Molla Nəsrəddin" in bu üsul ilə yazdığı lügətlər istər yığcamlılığı, şirinliyi, istərsə təsiri etibarilə satirik ifadənin mükəmməl nümunələrindən hesab oluna bilər

üsulu Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində olduğu kimi, məqalələrində də çox işlədilmiş vasitələrdəndir.

Müəllifin kələkbaz din xadimlərinə və burjua "alimləri"ne qarşı məşhur bir sözü vardır: "Hamı dedi oxu alim ol, bir deyənlər olmadı oxu, adam ol". Adamlardan uzaq olan yalançı oxumuşları, elmi də, mədəniyyəti də xüsusi mənfəəti üçün alet edən ikiüzlü burjua ziyalıları bu söz çox gözəl seçiyələndirir.

Sözsüz ki, baş məqalədən tutmuş teletraf xəbərlərinə, müxbirlərə cavablara qədər jurnalda bu kinayədən istifadə olunur. Bu isə yazını maraqlı, şirin etməkdən başqa oxucunu düşündürməyə, "mətləbi

çar olmuş adamları öz yola, mübarizəyə, maarifət dəvət etmək istəyir, onların nicatı üçün çarə axtarır. Belə insanlara müəllif mülayim və inco yumorla yanaşır.

Onların öz dili ilə öz səviyyəsinə münasib behs açaraq, bu səhəbətərdə öz təbliği, təşviqi məqsədlərini də açıqlayır.

Cəlil Məmmədquluzadənin jurnal səhifələrində istifadə etdiyi satirik tənqid növlərindən biri də hücumçu mübahisə üsuludur. Burada mühəririn düşməne nifrəti yüksək dərəcəyə çatmaqla bərabər, nifrət ilə yanaşı dərin mühakimədə, təəssüf də, çağırış da vardır. Bu səpkidəki yazıların çoxunu ədib burjua ziyalıları və mühəmirələrinə, fındıaqqı ruhanilərə, xain "millət vekilləri"ne qarşı yönəlmişdir.

Oxuculara bəllidir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin satirik məqalələri ilə yanaşı ictimai, ədəbi məsələlərə dair bir sıra ciddi məqalələri də vardır.

1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində müəllim M.T.Sidqinin ölümü münasibətilə yazdığı məqalədə başlayaraq ömrünün sonlarında Əli Nəzminin kitabına yazdığı müqəddiməyə (1927) qədər o, ədəbiyyat, sənət və maarifin bir sıra məsələləri haqqında qısa, ciddi məqalələr qələmə almışdır.

Ədib öz satiralarında yalançı, qabiliyyətsiz, qafiyepərdaz, həqiqətdən və xalqdan uzaq, xəyalpərəst şairləri, "şeir bül-bülləri"ni tənqid atışına tuturdusa, ədəbiyyatı, əsl sənəti qiymətləndirən, xalq maarifini, tərəqqini təbliğ edən əsl yaradıcıları, realist sənətkarları ürkədən sevir və əzizləyirdi. Onun M.Füzuli, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, A.S.Tuşkin, Qlinka, L.Tolstoy, N.Qoqol, M.Qorki və başqaları haqqında olan xüsusi məqalələri və bir sıra qeydləri indi də qiymətini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat və sənət haqqında danışanda ədib öz demokratik fikirlərini təbliğ edirdi. O, böyük rus inqilabçı demokratiyaçısı kimi, sənətin mənə və vəzifəsini heyatla, insanlara xidmətdə görürdü. O, sənətkarlardan birinci növbədə xalqın dərd-səri və ehtiyacından behs etməyi, xalqın ürəyindəki mətləbləri yazmağa, bir sözdə, heyat həqiqətini tələb edirdi.

Ədib sənətkar xalq xadimi kimi baxırdı: onu tarix və mədəniyyət qarşısında məsul bir şəxs hesab edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə rus inqilabçı demokratiyaçısı kimi ədəbiyyatı heyatla tələb tutur, mənasını, əhəmiyyətini də bunda görürdü...

"Molla Nəsrəddin" jurnalını nəşr edən, Sabiri, Haqverdiyevi, Orkubadını, Qəmüsan başına cəm edən, ədəbiyyatda xalq məfkurasını, zəhmətkeş təbəqənin mənafeyini təmsil edən bu jurnalı sözün həqiqi mənasında təbiət deyil, ələtlə ki, zaman özü yaratdı... Yaradıcı ki, deyilən söz ədəbi yaşayın, açıqca sahibləri heç zaman unudulmasın...